

Boekrecensies

Van Royal-tennisspelers ofwel kaatsende koningen

Pieter Breuker

Cees de Bondt, *Royal tennis in Renaissance Italy* (Turnhout 2006).

Kaatsen is eeuwenlang in grote delen van vooral Zuid- en West-Europa een vermaak van de adel geweest. Zo waren de prinsen van Oranje liefhebbers van het spel. Nederland heeft volgens Cees de Bondt minimaal vijftien adellijke kaatsbanen gehad. Daarvan zijn er nog drie min of meer in hun oorspronkelijke vorm bewaard gebleven, namelijk Kasteel Bergh in 's-Heerenberg, de kaatsbaan bij Huis ter Kleef in Haarlem en de kaatsbaan bij Kasteel Amerongen.ⁱ Andere landen waar de adel volop heeft gekeatst, zijn onder meer Groot-Brittannië, Frankrijk en Italië. Over het laatste land heeft De Bondt vorig jaar een uitvoerige studie gepubliceerd: *Royal Tennis in Renaissance Italy*.ⁱⁱ Daar ga ik nu kort nader op in.

Rijk en informatief

Het is goed om vooraf vast te stellen dat waar wij de algemene term 'kaatsen' gebruiken, ook voor de oudste hier beoefende varianten, De Bondt over 'tennis' spreekt. De auteur had daarover beslist duidelijker moeten zijn: wie niet beter weet, legt ten onrechte geen enkel verband tussen deze studie en ons kaatsen, in vroeger tijden, maar ook nu.^{iv} 'Royal tennis' staat voor de Italiaanse kaatsvariant 'pallacorda' ('koordbal(spel)'). In De Bondt's beschrijving neemt Antonio Scaino's in 1555 verschenen *Trattato del giuoco della palla* een centrale plaats in.^v Diens in opdracht van Alfonso II d'Este, prins van Ferrara, geschreven tractaat kan worden beschouwd als het oudste (en tegelijk zeer uitvoerige) kaatsreglement. Het boek bevat overigens, geheel naar de aard van het werk en de geest van de tijd, ook talrijke moralistische en filosofische beschouwingen.

De Bondt's boek geeft primair een beschrijving van de kaatsbanen aan de Italiaanse Renaissance-hoven. Daarover handelen de hoofdstukken 4, 5, 7, 9, 10 en 11. De auteur heeft daarvoor veel onderzoek moeten ver-

Royal Tennis

Royal tennis dankt zijn naam aan zijn voorname beoefenaren. De term veranderde in *real tennis* nadat de Engelse major Walter Clopton Wingfield in 1874 het nu wereldwijd beoefende *lawn tennis* had ontwikkeld (dat overigens in hoge mate is gebaseerd op *royal tennis*). *Real tennis*, dat als enkel- of als dubbelspel kan worden gespeeld, is een met behulp van rackets in overdekte banen van ongeveer 30 meter lang x 10 meter breed x 7,5 meter hoog beoefend balspel. Het speelveld is verdeeld in een opslag- en een terugslaghelpt (*service* en *hazard side*), gescheiden door een net. De massieve, niet helemaal ronde bal wordt vanaf de vaste opslagplaats op de schuin aflopende dakhelft (de *penthouse*) geslagen, waarop hij minimaal eenmaal moet stuiten. De bal mag, na eerst ook nog een keer op de vloer te zijn gestuit, worden teruggeslagen.

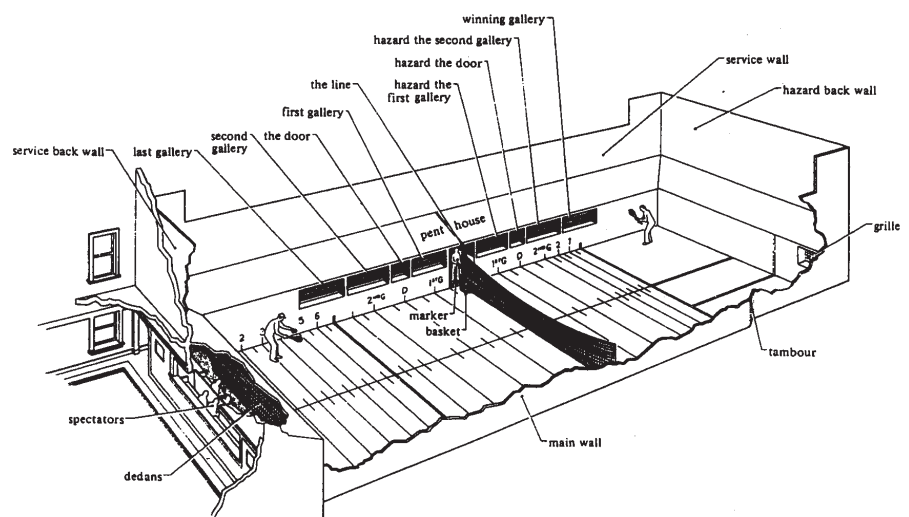
Spelers kunnen direct punten winnen door als serveerder de bal in de *grille* of in *winning gallery* in de terugslaghelpt te plaatsen en door als retourneerder de bal in de *dedans* aan de andere kant te slaan. Een andere veel voorkomende manier om directe winst te boeken zijn foutslagen van de tegenstander, bijvoorbeeld doordat die de bal in het net of buiten de baan plaatst. Een essentieel onderdeel van het spel zijn de kaatsen (*chases*), onbesliste slagen. Er kunnen, afhankelijk van de stand, één of twee kaatsen ontstaan. Hoe 'dieper' de kaats, dat wil zeggen hoe verder van het net, hoe beter. Na het slaan van de kaats(en) verwisselen de spelers van helft en daarmee van functie en wordt er om de kaats(en) gespeeld. Vier winnende slagen (15-30-45- (later 40)- 60) vormen een spel (*game*). Zes *games* maken een *set* en gewoonlijk is drie *sets* uit.ⁱⁱⁱ De overeenkomsten met (lawn) tennis, maar vooral met bepaalde, nog altijd beoefende kaatsvarianten in binnen- en buitenland, zijn groot.

richten, ook in archieven. Anders dan met name in Frankrijk, waar de door De Bondt beschreven kaatsvariant ook volop werd beoefend, is in Italië maar weinig onderzoek gedaan. Dankzij De Bondt krijgt de lezer informatie over het spel aan de hoven van bekende edellieden als bijvoorbeeld Federico da Montefeltro in Urbino, de Estes in Ferrara, de Gonzaga's in Mantova en de Medici's in Florence. In een afzonderlijk hoofdstuk (12) behandelt de schrijver het spel 'in papal Rome'. Er moeten volgens De Bondt 'hundreds of tennis courts' (p. VIII) in Italië zijn geweest. In een bijlage geeft de schrijver een overzicht van de ruim honderd door hem achterhaalde kaatsbanen aan Italiaanse hoven (1430-1800). Die waren in Noord-Italië geconcentreerd. Geen daarvan is in zijn originele vorm bewaard gebleven. Toch kost het soms weinig moeite om een beeld van het spel en de hele entourage te krijgen. In de uitgestrekte, fraai aangelegde tuin van de schitterende Medici-villa in Poggio a Caiano nabij Florence staat nog steeds een voormalige kaatsbaan, zij het niet de originele. Met enige fantasie zie je hier de Medici's en hun gasten spelen. Nadat het verval al een eeuw eerder was ingezet, was het spel rond 1800 grotendeels verdwenen aan de Italiaanse hoven. De schrijver verdient veel lof voor dit deel van zijn boek, niet alleen vanwege zijn pionierswerk, maar ook omdat hij zijn beschrijving in de context van de Italiaanse Renaissance-cultuur plaatst. In dat opzicht is het boek ook voor niet-kaatsliefhebbers de moeite waard. De Bondt heeft verder een scherp oog voor de inrichting van de adellijke kaatsbanen (het onderwerp komt regelmatig aan de orde en hoofdstuk 8 is er helemaal aan gewijd). Boeiend zijn ook het hoofdstuk over kaatsbanen die naderhand als theater werden gebruikt (13) en dat over kaatsen in de (schilder)kunst (14). Door zijn grote kennis van het spel is de auteur in staat nieuwe kunst-historische interpretaties te geven, bijvoorbeeld van een schilderij uit de school van de wereldberoemde Caravaggio (1573-1610).

Een enkele kritische noot

De inleidende hoofdstukken behandelen, naast een introductie van het onderwerp (1), respectievelijk het balspel in de klassieke oudheid (2), de oorsprong van het kaatsen (3) en de oorsprong van de *Royal Game of Tennis* (4). Op dit deel van het boek valt het een en ander af te dingen. Ik beperk me tot een enkel hoofdpunt. De auteur legt, op gezag van Antonio Scaino, al te gemakkelijk een direct verband tussen de balspelen in de Griekse en Romeinse oudheid en de door hem beschreven varianten. Aangaande de uiteenlopende visies van Heiner Gillmeister en Roger Morgan over de oorsprong van het kaatsen kiest hij zonder duidelijke argumentatie voor de zienswijze van de laatste (wellicht omdat Morgan, heel verleidelijk, de mogelijkheid openlaat dat het kaatsen 'in the streets of late-medieval Italian cities' (p. 25) is ontstaan in plaats van in Noord-Franse kloosterhoven, zoals Gillmeister (naar mijn mening op grond van goede argumenten) zegt?). Het zou verder verhelderend zijn geweest als De Bondt zijn bevindingen van het kaatsen aan Italiaanse hoven in een bredere Europese context had geplaatst. Daarbij zou met name de rol van Frankrijk, die nu zijdelings aan de orde komt, een veel prominentere plaats moeten innemen. De schrijver gaat in zijn overigens prijzenswaardige enthousiasme over zijn onderwerp ook wel eens te ver. Zo stelt hij (p. 5) dat 'the royal game of tennis [is] probably the first game that can be labelled with the term sport.' Die suggestie doet bepaald onrecht aan de (antieke) Olympische Spelen (in ieder geval vanaf 776 v. Chr. tot 394 n. Chr.). Soms ontbreken ook belangrijke bronnen. Ik beperk me tot één voorbeeld. De auteur behandelt regelmatig het aan *royal tennis* verwante, ook door Scaino beschreven *pallone*, maar hij noemt de belangrijkste, zeer goed gedocumenteerde Italiaanse studie daarover niet.^{vi} Maar deze kritische opmerkingen laten mijn grote waardering voor De Bondt's diepgravende studie onverlet. *Royal Tennis in Renaissance Italy* is verzorgd uitgegeven en met 16

Dwarsdoorsnede van een real-tennisbaan. Uit: Cees de Bondt, 'Heeft yemant lust met bal, of met reket te spelen...?' (Hilversum 1993), p. 153.

afbeeldingen in kleur en 137 in zwart-wit rijk geïllustreerd. De Bondt merkt in de proloog (p. VIII) op dat zijn boek (290 pp.) geen uitputtende behandeling van het onderwerp geeft. Het is waar: er moet nog veel 'groundwork' worden gedaan, maar de schrijver heeft met zijn bijna tien jaren vegend onderzoek een belangrijke basis gelegd. Goed beschouwd is het opmerkelijk dat een Nederlander dit werk heeft moeten verrichten. Wie weet kan De Bondt's studie ook de Italianen zelf tot onderzoek naar de eigen kaatsgeschiedenis aanspooren.

Besluit

Vandaag de dag zijn er wereldwijd zo'n 7.000 beoefenaars van *real tennis*, bijna allemaal in Groot-Brittannië (23 clubs), de USA (9), Australië (5) en Frankrijk (3). Het is duidelijk: *real tennis* hoort daarmee tot de (zeer) kleine sporten. Nederland telt slechts een handvol enthousiaste spelers (onder wie de auteur van het hier besproken boek), maar die moeten voor het beoefenen van het spel bij gebrek aan een historische kaatsbaan hier te lande naar het buitenland (meestal Groot-Brittannië) uitwijken. De Nederlandse Real Tennis Bond (NRTB) doet al jaren veel moeite de kaatsbaan in Haarlem haar oorspronkelijke functie terug te geven. Het kunnen realiseren van die doelstelling is grotendeels een kwestie van geld. Het bestuur van de NRTB had eind 2006 kans gezien de voormalige Haarlemse kaatsbaan als een van de zestien door de Avro genomineerde Nederlandse monumenten mee te laten dingen naar de hoofdprijs van één miljoen euro, die ter beschikking was gesteld door de BankGiroLoterij. Jammer genoeg is de vorstelijke prijs aan de kaatsbaan voorbijgegaan: de Avro-kijkers hebben de voorkeur aan een ander monument gegeven. Het had misschien anders kunnen lopen als de Koninklijke Nederlandse Kaats Bond (ruim 15.000 leden) en de *Leeuwarder Courant* (met ongeveer 120.000 abonnees verreweg het grootste provinciale dagblad in Friesland) meer oog hadden gehad voor het bijzondere culturele erfgoed in Haarlem. Bond en krant zijn door het bestuur van de NRTB terecht gevraagd in het kader van de Avro-uitzendingen aandacht te schenken aan de kaatsbaan in Haarlem, maar beide hebben het laten afweten.^{vii}

i Cees de Bondt. *'Heeft yemant lust met bal, of met reket te spelen?'...: tennis in Nederland tussen 1500-1800* (Hilversum 1993) vooral p. 61-90.

ii Cees de Bondt. *Royal tennis in Renaissance Italy* (Turnhout 2006).

iii In theorie is het dus mogelijk om de partij in minimaal $4 \times 6 \times 3 = 72$ winnende slagen uit te maken. Dan moet de opslager geen fouten maken en er mogen geen kaatsen ontstaan. De praktijk is natuurlijk anders. Ter vergelijking: een (Friese) kaatspartij kan in minimaal 24 slagen worden beëindigd. Ik hoop in een ander ver-

- band op het tellen bij het kaatsen terug te komen.
- iv Zie over het gebruik van de termen 'tennissen' en 'kaatsen': Pieter Breuker. 'Twee kaatsvoorstellingen van Adriaen van de Venne'. In: *de Sportwereld*, nr. 41 (juli 2006), p. 9.
- v Voor een vertaling in het Engels zie: W. Kershaw en P.A. Negretti. *Trattato del giuoco della palla. Treatise of the Ball Game* (Londen 1984).
- vi Giancarlo Capici. *Sphaeristerium; il circo per il gioco del pallone I-II* (Z.p. [Rome] 1989). De schrijver had in die zeer rijke studie, naast uiteraard pallone, ook veel informatie kunnen vinden over andere Italiaanse kaatsvarianten en hun relatie met de Klassieke Oudheid en over het gebruik van de voormalige pallonebaan in Macerata (De Marken) als (onder meer) circusterrein en theater.
- vii De Kaatsbond heeft een dag ná de uitzending op 16 december 2006 waarin de kaatsbaan bij Haarlem werd genomineerd een kort berichtje over het onderwerp op zijn website geplaatst, de *Leeuwarder Courant* wilde helemaal geen aandacht aan het item schenken omdat het onvoldoende 'actualiteitswaarde' zou hebben. Zo blijft het Friese kaatsen in meer dan één betekenis een kleine sport.

Tennissterren voor en na het tv-tijdperk

Nico van Horn

Hans Pars, *Agter de stallen. Episodes uit het leven van de 's Gravenhaagsche Stadsrijschool* (Stichting Stadsrijschool Den Haag 2006, ISBN: 10-90-811329-1-1 én 13-978-90-811329-1-6)

Theo Bollerman en Ruud Paauw, *Vier enkels en één dubbel. De geschiedenis van Nederland in de Davis Cup* (Chevalier International, 2006, ISBN: 90-9020240-4)

Nooit geweten dat de manege annex Stadrijschool in Den Haag al tweehonderd jaar is. Je wordt als Amsterdammer volgegaten met verhalen over de manege aan de Overtoom, maar die manege is een nieuwkomer vergeleken bij de manege in Den Haag. In de laatste weken van 2006 verscheen een boek van Hans Pars: *Agter de stallen. Episodes uit het leven van de 's Gravenhaagsche Stadsrijschool*. Een boek met een goede bronvermelding, fraaie foto's en afbeeldingen en gebaseerd op origineel archiefonderzoek. Zo hoort het! Er staan mooie verhalen in over mevrouw Tack, de legendarische leidster van na de oorlog, en over Charles Pahud de Mortanges en over andere Haagse hotemetoten. Het onderwerp balanceert op de rand van sport en vermaak, maar mag in een boekenkast over Den Haag, de paardensport of vrijetijdsbesteding niet ontbreken. Kortom, waarom hebben ze Hans Pars niet bij het rampenproject over Duindigt betrokken?

Nog een aanrader, we zijn mild en soepel deze keer, geheel in de geest van het nieuwe regeerakkoord. Is het boek van Pars 92 pagina's dik, het volgende telt er maar liefst 240. Theo Bollerman en Ruud Paauw schreven

Vier enkels en één dubbel. De geschiedenis van Nederland in de Davis Cup. Verlucht met foto's, tabellen, statistieken, een redelijke literatuuropgave en zwaar in de hand liggend. Breng nooit een gedenkboek uit, moeten tennisliefhebbers hebben gedacht, want zo ongeveer op het moment dat dit boek uitkwam werd Nederland uit de A-poule van de Daviscup gekegeld. De gouden jaren van het Nederlandse Daviscupteam, 1991 tot 2006, gedragen door de coach Stan Franker, worden uitvoerig belicht aan de hand van verslagen en interviews, maar het boek is helaas te laat uitgekomen om de degradatie te kunnen behandelen. We zullen op een komende uitgave moeten wachten om achter de precieze redenen van de degradatie te komen. Lag het aan de soms verregaande inspraak van spelers bij trainers? Leefde Nederland eigenlijk boven zijn stand? Dat laatste lijkt niet helemaal waarschijnlijk want uit dit boek blijkt wel dat sinds 1920 Nederland steeds geprobeerd heeft bij de wereldtop te komen. Aanvankelijk amateuristisch, zoals voor de oorlog, daarna toenemend op keiharde professionele en commerciële manier zoals na de jaren zeventig, toen Nederland ook op grote publieke steun kon rekenen. Die factor mag je nooit uitschakelen.

Tennis is geëvolueerd van een elite-spelletje tot een harde en bij tijd en wijle uiterst commerciële sport. Gelukkig is tennis bijzonder telegeniek en met een paar aansprekende tennissers in de Nederlandse top veroverde de sport de TV-schermen. Vóór de oorlog waren er ook al flamboyante tennissers zoals de grote Gerard Scheurleer, Timmer en Van Swol. Helaas was er toen nog geen TV, anders waren die namen bij het grote publiek ook wel bekend geraakt. De gouden jaren voor Nederland telden namen als Krajicek, Haarhuis, Schalken, Eltingh, Siemerink, Schapers en Sluiter. Hoewel dit boek chronologisch is opgebouwd, zitten

door de tekst heen uitgebreidere biografieën van veel spelers, met persoonlijke details en opmerkingen. Bollerman en Paauw dragen het boek tevens op aan de 75-jarige IC, dat is de club van alle Nederlandse internationals. Boeiend is te lezen hoe IC en de Tennisbond soms met elkaar overhoop liggen met desastreuze gevolgen voor de positie van het Nederlandse tennis. Lees bijvoorbeeld over het dramatische afscheid van wondercoach Franker. Verwijten worden door de auteurs niet met zoveel woorden gemaakt, ze zijn wel tussen de regels door te lezen en te vatten. De auteurs hebben veel doorgewerkt (zo te zien geen archieven, dat is toch weer jammer) en veel mensen gesproken, dit alles om een fraai boek te componeren. Waarin ook wel kritiek doorklinkt op soms dubieuze beslissingen van de leiding van het Nederlandse Daviscupteam, de tennissers zelf (sterallures) en de coaches. Belangrijk zijn en blijven een goede jeugdopleiding, geld, inzet, training en de bereidheid om af en toe wat lucratievere toernooien te laten schieten voor het minder commerciële Daviscuptoernooi. Regelmatig ontbreekt het daaraan en dat zou wel eens hebben kunnen bijdragen aan de degradatie van Nederland. Soms waren er persoonlijke tegenstellingen tussen spelers die een topformatie in de weg stonden. De teamgeest was niet altijd jofel. Kortom, zoals het nieuwe kabinet ons voorhoudt: 'We moeten het samen doen'. Wel eerst dit boek goed lezen hoor! Kost € 29,90.

Leren van het buitenland

Wilfred van Buuren

Martin Polley, *Sports History. A practical guide* (Palgrave MacMillan, Basingstroke/New York 2007) paperback, 186 p. ill., lit.opg., reg. € 27,40. ISBN: 978-1-4039-4075-9.

In onderwijsinstellingen over de hele wereld heeft de wetenschappelijke studie van sport zich vanaf 1960 stormachtig ontwikkeld van een aanhangsel van Lichamelijke Opvoeding tot een volwaardige academische discipline met eigen diploma's, professionele netwerken, eigen publicaties en congressen. Dit geldt vooral voor het Angelsaksische deel van de wereld. Historici op universiteiten negeerden lange tijd het onderwerp sport. Ook hier zien we de laatste decennia een omslag: de invloed van sportsceptici onder de geschiedkundigen neemt af, er is sprake van een groeiende erkenning van sportgeschiedenis in de academische wereld. En ook hier lopen Engeland, Amerika en Australië voorop.

Het vak sportgeschiedenis heeft zich inmiddels zover ontwikkeld dat er aparte handboeken voor deze subdiscipline verschijnen. Zoals recent *The Field. Truth and Fiction in Sports History* (Routledge, 2005) van de Nieuw-Zeelander Douglas Booth, dat op een diepgaande manier de methodologie van het vak ontvouwt. Het werk van Booth heeft een sterk theoretische en filosofische invalshoek. Het boek van Martin Polley behandelt eveneens de kernideeën en methodes van het vak sportgeschiedenis, maar biedt bovendien praktische oefeningen en voorbeelden. De auteur heeft een goede achtergrond voor het schrijven van zo'n handboek: hij doceert het vak Sport aan de Universiteit van Southampton en schreef eerder *Moving the Goalposts. A History of Sport and Society since 1945* (1998). Bovendien was hij redacteur van het vijfdelige *The History of Sport in Britain, 1880-1914* (2004). In thematische hoofdstukken behandelt Polley kernvragen als: Waarom is het bestuderen van sporthistorie zinnig? Welke primaire bronnen gebruiken sporthistorici? en Hoe zet je eigen sporthistorisch onderzoek op?

Het verleden in het heden

Uit het hoofdstuk met de mooie titel *The Presence of the Past in Contemporary Sport* licht ik twee onderwerpen om te laten zien hoe Polley te werk gaat. In dit hoofdstuk gaat het over het belang van het verleden voor de huidige sport. Polley beargumenteert dat de huidige sport een produkt van het verleden is. Het verleden is geen dood materiaal maar het doordringt de hedendaagse sportpraktijk. Dat blijkt bijvoorbeeld uit namen. Waarom heten zoveel Engelse voetbalclubs *Wanderers* en *Rovers*? Die namen verwijzen naar de explosieve groei van clubs zonder permanente locatie in de Victoriaanse tijd. *Arsenal* houdt de traditie van de oprichting in 1886 in Woolwich Arsenal (arsenaal, een wapenfabriek) in Zuid-Londen levend. In het clubembleem staat nog altijd een kanon afgebeeld en ook de bijnaam *Gunners* verwijst naar de historie van de club. Met behulp van dergelijke fijne voorbeelden geeft Polley argumenten ter legitimatie van zoiets abstracts als het belang van sportgeschiedenis als historische discipline, zonder dat het saai wordt.

Sportief erfgoed is een ander thema dat aan bod komt. Denk hierbij aan behoud en restauratie van sportaccommodaties, het oprichten van standbeelden en het vernoemen van straatnamen en stadionnamen naar sportmensen uit het verleden. Sport is in toenemende mate ook terug te vinden in musea. Dit blijkt vooral uit de wereldwijde groei van het aantal gespecialiseerde sportmusea gewijd aan een bepaalde tak van sport (zoals de *National Baseball Hall of Fame* in Cooperstown,

New York of het *Kaatsmuseum* in Franeker). Aan deze musealiseringstrend ligt de veronderstelling ten grondslag dat het sportieve verleden, zowel de voorwerpen in de vitrines als de herinneringen en verhalen die dergelijke artefacten kunnen oproepen, niet zomaar mag verdwijnen. Over deze musealiseringstrend werpt Polley een aantal fundamentele vragen op: Wie bepaalt welk deel van het sportieve verleden een museale status krijgt? Wat zou de verhouding moeten zijn tussen musea, particuliere verzamelaars, veilinghuizen en (de familie van) de sportman of vrouw? Hoe kunnen in een sportmuseum de belangen van commercie, gemeenschap en onderzoekers samenkomen? Kan het geld voor sportmusea niet beter besteed worden aan de ontwikkeling van sport in de toekomst? Genoeg stof voor discussie. Wat voor standpunt iemand ook inneemt, niet te loochenen valt dat sport inmiddels ook in de museale wereld serieus genomen wordt. Een bewijs te meer voor de aanwezigheid van het sportieve verleden in onze huidige cultuur.

Angelsaksische oriëntatie

Dit handboek is primair bedoeld voor studenten en vooral gericht op de Engelse en Amerikaanse markt. Is dat een bezwaar voor de Nederlandse lezer? Eigenlijk niet. De enige keer dat Polley een voorbeeld aanhaalt uit de Nederlandse sportgeschiedenis gaat hij in de fout. Hij plaatst het standbeeld van Fanny Blankers-Koen abusievelijk in Amsterdam. Dat moet Rotterdam zijn (en binnenkort komt er nog een standbeeld bij in Hengelo). De voorbeelden die Polley geeft kan de Nederlandse lezer met enige inventiviteit vertalen naar de Nederlandse situatie. Neem de naamgeving van voetbalclubs. Waarom hebben zoveel voetbalclubs in Nederland *F.C.* als voorvoegsel? Dit *Football Club* verwijst naar de Engelse oorsprong van de voetbalsport. Of denk aan vaak voorkomende clubnamen als *Heracles*, *Sparta of Excelsior* die duiden op de hoge status van de Griekse-Romeinse cultuur in Nederland rond 1900.

Nederlandse studenten en docenten, promovendi en andere onderzoekers op het gebied van sportgeschiedenis kunnen hun voordeel doen met deze publicatie. Je vindt een schat aan verwijzingen naar vakliteratuur en nuttige websites (kijk bijvoorbeeld eens op de site van de *Amateur Athletic Foundation of Los Angeles*: www.aaflo.com, met in het digitale archief on-line-artikelen van toonaangevende historische sportbladen) en het brengt je op de hoogte van hoofdlijnen uit de internationale historiografie en debatten. Leren van het buitenland, wat willen we nog meer?